

WOJCIECH RADECKI*

**OCHRONA ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO
A OCHRONA ŚRODOWISKA KULTUROWEGO
W PRAWIE POLSKIM, CZESKIM I SŁOWACKIM**

**PROTECTION OF THE NATURAL ENVIRONMENT
AND PROTECTION
OF THE CULTURAL ENVIRONMENT
ACCORDING TO POLISH, CZECH AND SLOVAK LAW**

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu jest porównawczy przegląd rozwiązań prawnych trzech państw bliskich sobie geograficznie i kulturowo. Zasadniczą tezę artykułu jest włączenie do ogólnego pojęcia „środowisko” także elementów środowiska kulturowego, przede wszystkim

---

* Prof. zw. dr hab., Instytut Nauk Prawnych PAN, Zakład Prawa Ochrony Środowiska we Wrocławiu.

1/2012

zabytków. Łącznikiem między ochroną środowiska przyrodniczego a ochroną środowiska kulturowego jest krajobraz jako przedmiot ochrony prawnej. Po przeglądzie instrumentów ochrony środowiska i zabytków w prawie administracyjnym i karnym trzech państw zostaje przedstawiona propozycja przygotowania w Polsce odrębnej ustawy o ochronie krajobrazu.

Słowa kluczowe

Środowisko, przyroda, kultura, krajobraz, zabytek

ABSTRACT

The subject of this paper is a comparative review of legal solutions in three states nearby geographically and culturally. The main thesis of this paper is including into general legal category "environment" also elements of the cultural environment, first of all monuments. A link between protection of the natural environment and protection of the cultural environment is landscape as a subject of legal protection. After review of instruments devoted to protection of the environment and monuments according to administrative and penal law in three states is stated a proposition to prepare in Poland a separate act on the protection of landscape.

Keywords

Environment, nature, culture, landscape, monument

Jednym z ciekawszych zagadnień teoretycznych prawa (ochrony) środowiska¹ jest ustalenie relacji między ochroną środowiska przyrodniczego, wywodzącą się z tradycyjnej konserwatorskiej ochrony przyrody, a ochroną środowiska kulturo-

---

¹ Nie jest przypadkiem, że wyraz „ochrona” ująłem w nawias; chodzi o to, że podczas gdy w Polsce zazwyczaj używamy określenia „prawo ochrony środowiska”, to w Czechach i Słowacji jest to „prawo środowiska” (*pravo životního prostředí* w języku czeskim, *pravo životného prostredia* w języku słowackim), przy czym zwłaszcza w piśmiennictwie słowackim coraz częściej spotykamy anglicyzm: *environmentalne pravo*.

wego rozumianego w tym kontekście jako środowisko zabytków i innych dóbr kultury. Zagadnienie to przedstawię na tle trzech obowiązujących systemów prawnych: polskiego, czeskiego i słowackiego². Zrozumiałe jest, że najwięcej uwagi poświęcam prawu polskiemu i zastanowieniu się, jakie regulacje czeskie i słowackie można by do niego wprowadzić, zgodnie z jedną z myśli przyświecających badaniom komparatystycznym, że przez pryzmat rozwiązań obcych „lepiej widać” wady i zalety własnych. Właściwe rozważania poprzedzę kilkoma uwagami może nie tyle historycznymi w pełnym tego słowa znaczeniu, ile wyjaśniającymi pewne kategorie pojęciowe.

OCHRONA PRZYRODY I OCHRONA ŚRODOWISKA

Przyjmuje się zwykle, że ruch na rzecz nowoczesnej ochrony przyrody pojawił się w drugiej połowie XIX wieku, a na przełomie lat 60. i 70. XX wieku przekształcił się w ochronę środowiska zwanego niekiedy „naturalnym” lub „przyrodniczym” albo po prostu „środowiskiem” (*životni prostředí* w języku czeskim, *životne prostredie* w języku słowackim).

W Polsce na relacje między ochroną przyrody i następnie środowiska z jednej strony a starszą ochroną zabytków z drugiej, istotny wpływ wywarły poglądy trzech wybitnych uczonych: Adama Wodziczki, twórcy nauki o ochronie przyrody nazywanej przez niego „fizjotaktyką”, Jana Gwalberta Pawlikowskiego, głównego ideologa ochrony przyrody w międzywojniu i twórcy polskiej koncepcji prawnej ochrony przyrody, oraz Wacława

² Wyjaśnię w tym miejscu od razu, że polska „ustawa” to czeski i słowacki *zakon*, natomiast czeska i słowacka *ustava* to polska „konstytucja”. Akty prawne naszych południowych sąsiadów powołuje się w ten sposób, że po literze „č” (číslo = numer) następuje pozycja, pod którą akt został opublikowany w oficjalnym zbiorze aktów prawnych (*Sbirka zákonů* w Czechach, *Zbierka zákonov* w Słowacji), łamana przez rok pierwszej publikacji (niezależnie od ewentualnych późniejszych tekstów jednolitych) i zakończona skrótem owego zbioru: „Sb.” w Czechosłowacji i Republice Czeskiej, „Zb.” w Słowacji w ramach Czechosłowacji i „Z.z.” w Republice Słowackiej.

Brzezińskiego, który położył podwaliny pod naukę o prawnej ochronie środowiska.

Adam Wodziczko zauważył przed laty, że ochrona przyrody rozwija się jako nowa gałązka na starym pniu ochrony nad pomnikami w ogóle³, co było spostrzeżeniem niewątpliwie trafnym w konserwatorskim etapie ochrony przyrody, kiedy cenne obiekty przyrodnicze obejmowane ochroną były zwane „zabytkami przyrody”. Warto zauważyć, że „drzewa sędziwe i okazałe”, a także ogrody ozdobne, aleje cmentarne i przydrożne itp., mogły być obejmowane ochroną w Polsce międzywojennej nie w oparciu o przepisy o ochronie przyrody, lecz o ochronie zabytków⁴. Ta sytuacja zmieniła się dopiero wraz z wejściem w życie powojennej ustawy o ochronie przyrody⁵, która możliwość uznawania obiektów przyrodniczych za zabytki w rozumieniu przedwojennego rozporządzenia ograniczyła do ogrodów ozdobnych, parków zabytkowych oraz otoczenia zabytkowych budowli i ich zespołów. W tym nurcie pozostała pochodząca z wczesnych lat 60. XX wieku ustawa o ochronie dóbr kultury⁶, która w art. 5 pkt 7 utrzymała możliwość objęcia ochroną na jej podstawie rzadkich okazów przyrody żywej lub martwej, ale ze znamienym zastrzeżeniem: „jeżeli nie podlegają przepisom o ochronie przyrody”. W ten sposób ustawodawca postawił wyraźną cezurę między ochroną dóbr kultury a ochroną przyrody. Sytuacji nie zmienił dodany jedną z nowelizacji⁷ do art. 5 nowy pkt 12 pozwalający na objęcie ochroną krajobrazu kulturowego w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezer-

³ A. Wodziczko, *Ochrona przyrody nową gałęzią wiedzy*, „Ochrona Przyrody” Rocznik 1932, s. 90.

⁴ Najpierw na podstawie dekretu Rady Regencyjnej z 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (DzPPP nr 16, poz. 36), następnie na podstawie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 5 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz. U. nr 29, poz. 265).

⁵ Ustawa z 7 kwietnia 1949 r. o ochronie przyrody (Dz. U. nr 25, poz. 180).

⁶ Ustawa z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. nr 10, poz. 48, tekst jednolity po zmianie tytułu na ustawę o ochronie dóbr kultury Dz. U. z 1999 r. nr 98, poz. 1150).

⁷ Ustawa z 19 lipca 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. nr 56, poz. 322).

watów i parków kulturowych, zwłaszcza że ta regulacja nie została w ustawie o ochronie dóbr kultury rozwinięta.

Jan Gwalbert Pawlikowski u progu lat 20. ubiegłego stulecia zdecydowanie sprzeciwił się łączeniu ochrony przyrody z ochroną zabytków w ramach jednej ustawy o ochronie krajobrazu, której pomysł wtedy się pojawił⁸. Ostatecznie został on odrzucony głównie pod wpływem przywołanego autora, którego koncepcja prawnej ochrony przyrody jako ochrony przyrody dla niej samej, bez względu na jakiegokolwiek wartości gospodarcze lub użytkowe⁹ takiego połączenia nie dopuszczała.

Wacław Brzeziński formułując swą znaną definicję „środowiska naturalnego człowieka” jako ogółu elementów naturalnych, tzw. elementów stworzonych przez naturę, ale w mniejszym lub większym stopniu przekształconych przez gospodarczą działalność człowieka, składających się w danym miejscu i czasie na warunki życia ludzkiego, od razu pozostawił poza zakresem tego pojęcia wszystkie formy środowiska już nie przekształconego, ale od podstaw stworzonego przez człowieka¹⁰. Wprawdzie powoływany autor to wyłączenie ilustrował przykładami mieszkań, zakładów pracy i urzędzeń komunikacji publicznej, ale wydaje się dość oczywiste, że do elementów środowiska naturalnego nie zaliczyłby ani warszawskiego Pałacu Kultury i Nauki, ani wrocławskiej Hali Ludowej (Hali Stulecia). Tak więc polska myśl teoretyczna o ochronie środowiska raczej nie wykazywała tendencji zmierzającej do objęcia nią także ochrony dóbr kultury, w tym zabytków.

Jednakże już w latach 70. ubiegłego stulecia sygnalizowano, że do zagadnień wymagających nowego ujęcia należy zaliczyć związek zabytków i ich ochrony z ochroną środowiska. Właściwe ukształtowanie naszego otoczenia z pominięciem całego dorobku kulturowego jest niemożliwe, a sztuczne wyłączenie go

⁸ J. G. Pawlikowski, *Rozbudowa prawnych podstaw ochrony przyrody, „Ochrona Przyrody” Rocznik 1934*, s. 5.

⁹ J. G. Pawlikowski, *Prawo ochrony przyrody*, Kraków 1927, s. 4.

¹⁰ W. Brzeziński, *Ochrona prawna naturalnego środowiska człowieka*, Warszawa 1975, s. 28–29.

z ochrony środowiska byłoby błędem metodologicznym¹¹. Trzeba wszakże zauważyć, że takie głosy wychodziły z kręgu autorów zajmujących się przede wszystkim prawną ochroną dóbr kultury i w zasadzie nie były rozwijane przez autorów zajmujących się prawną ochroną środowiska. Zastrzeżenie „w zasadzie” nie jest przypadkowe. Także w kręgu tych autorów pojawiały się głosy, że łącznikiem między ochroną zabytków a ochroną środowiska jest krajobraz kształtowany m.in. przez zabytki a będący przedmiotem ochrony środowiska, ale nie tylko, ponieważ pewne regulacje zostały wprowadzone do przepisów o ochronie środowiska¹² przez uznanie ochrony zabytków za jeden z motywów ochrony powietrza przed zanieczyszczeniem¹³.

Odmienne podeszła do tych zagadnień nauka czechosłowacka. Dość powszechnie przyjmowany był pogląd, że w Czechosłowacji ochrona zabytków kultury jest częścią składową troski o środowisko (*peče o životni prostředí* w języku czeskim, *starostlivosť o životne prostredie* w języku słowackim). Z tego punktu widzenia uwaga jest skoncentrowana na nieruchomych zabytkach kultury, które są nieoddzielną częścią składową zarówno środowiska przyrodniczego, jak i środowiska sztucznego¹⁴. Literatura czechosłowacka dość zgodnie wprowadzała rozróżnienie między środowiskiem przyrodniczym (ziemia, woda, powietrze, rośliny, zwierzęta) i środowiskiem sztucznie wytworzonym przez człowieka (budowle i ich zespoły), które dopiero łącznie składają się na środowisko (*životni prostředí*), w którym żyje człowiek¹⁵.

¹¹ J. P. Pruszyński, *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1977, s. 109.

¹² Ustawa z 31 stycznia 1980 r. o ochronie i kształtowaniu środowiska (Dz. U. nr 3, poz. 6, tekst jednolity Dz. U. z 1994 r. nr 49, poz. 196 ze zm.).

¹³ W. Radecki, *Prawo ochrony środowiska w praktyce (100 pytań – 100 odpowiedzi)*, Wrocław 1994, s. 16–18.

¹⁴ Z. Madar, *Pravo socialistických statů a pečē o životni prostředí*, Praha 1983, s. 122.

¹⁵ Z. Madar, A. Pfeffer, *Životni prostředí. Pyramida Lexikony*, Praha 1973, s. 557–558.

PODSTAWY KONSTITUCYJNE OCHRONY ŚRODOWISKA, PRZYRODY I ZABYTKÓW

W aktach konstytucyjnych trzech badanych państw znalazła wyraz ochrona zarówno środowiska, jak i dóbr kultury, ale ujęcie jest odmienne.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. poświęca tej problematyce następujące przepisy:

- art. 5, według którego RP m.in. strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju,
- art. 6 ust. 1 proklamujący, że RP stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju,
- art. 31 ust. 3 dopuszczający ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw, jeżeli są one konieczne w demokratycznym państwie prawnym dla m.in. ochrony środowiska, pod warunkiem, że ograniczenia te są ustanowione w ustawie i nie naruszają istoty wolności i praw,
- art. 68 ust. 4 zobowiązujący władze publiczne do m.in. zapobiegania negatywnym dla zdrowia skutkom degradacji środowiska,
- art. 73 gwarantujący każdemu m.in. wolność korzystania z dóbr kultury,
- art. 74 ust. 1 zobowiązujący władze publiczne do prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom,
- art. 74 ust. 2 uznający ochronę środowiska za obowiązek władz publicznych,
- art. 74 ust. 3 proklamujący prawo każdego do informacji o stanie i ochronie środowiska,
- art. 74 ust. 4 zobowiązujący władze publiczne do wspierania działań obywateli na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska,

- art. 86 zobowiązujący każdego do dbałości o stan środowiska i ponoszenie odpowiedzialności za spowodowane przez siebie jego pogorszenie; zasady tej odpowiedzialności określa ustawa.

System konstytucyjny Republiki Czeskiej jest nieco bardziej skomplikowany. Jeszcze w czasie istnienia Federacji Czesko-Słowackiej Zgromadzenie Federalne na wniosek Czeskiej Rady Narodowej i Słowackiej Rady Narodowej uchwaliło 9 stycznia 1991 r. ustawę konstytucyjną pod nazwą Karty Podstawowych Praw i Wolności¹⁶. Z mocy uchwały Prezydium Czeskiej Rady Narodowej z 16 grudnia 1992 r. Karta stała się częścią składową ustroju konstytucyjnego Republiki Czeskiej¹⁷ wraz z uchwaloną tego samego dnia Konstytucją Republiki Czeskiej¹⁸. Dlatego regulacje dotyczące ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego znajdują się po części w Konstytucji, po części w Karcie.

Preambuła Konstytucji głosi, że obywatele Republiki Czeskiej w Czechach, na Morawie i na Śląsku są zdecydowani wspólnie strzec i rozwijać odziedziczone bogactwo przyrodnicze i kulturowe, materialne i duchowe.

Jedynym przepisem samej Konstytucji odnoszącym się do środowiska jest jej art. 7 zobowiązujący państwo do dbałości o zrównoważone¹⁹ wykorzystywanie zasobów przyrodniczych i ochronę bogactwa przyrodniczego. Znacznie więcej znajdujemy w Karcie Podstawowych Praw i Wolności. I tak:

- art. 11 w ust. 1 gwarantuje ochronę własności i dziedziczenia, po czym w ust. 3 dodaje, że własność zobowiązuje, nie może być nadużyta na szkodę praw innych

¹⁶ Ustavni zakon č. 23/1991 Sb. – Listina základních prav a svobod.

¹⁷ Usnesení předsednictva České národní rady o vyhlášení Listiny základních prav a svobod jako součásti ustavního pořádku České republiky – ustavní zákon č. 2/1993 Sb.

¹⁸ Ustava České republiky – ustavní zákon č. 1/1993 Sb.

¹⁹ W oryginale czeskim *šetrně*; podstawowym znaczeniem tego przymiotnika jest „oszczędne” bądź „ogłędne”, ale sens regulacji najlepiej oddaje „zrównoważone”. Tak też art. 7 jest interpretowany w piśmiennictwie; pisze się wprost, że art. 7 zobowiązuje państwo do zapewnienia trwale zrównoważonego życia (*trvalo udržitelný život*), zob. R. David, *Ustava České republiky. Listina základních prav a svobod*, Olomouc 2005, s. 86.

podmiotów albo sprzecznie z powszechnymi interesami chronionymi ustawą, a wykonywanie własności nie może szkodzić ludzkiemu zdrowiu, przyrodzie i środowisku ponad miarę określoną ustawą,

- art. 14 w ust. 1 gwarantuje każdemu wolność przemieszczania się i pobytu, po czym w ust. 3 dodaje, że ta wolność może być ograniczona ustawą, w tym na określonych obszarach ze względu na ochronę przyrody,
- art. 35 ust. 1 proklamuje prawo każdego do sprzyjającego środowiska²⁰,
- art. 35 ust. 2 przyznaje każdemu prawo do odpowiednio wczesnej i pełnej informacji o stanie środowiska i zasobów przyrodniczych,
- art. 35 ust. 3 stanowi, że przy wykonywaniu swych praw nikt nie może zagrażać ani uszkadzać środowiska, zasobów przyrody, gatunkowego bogactwa przyrody i zabytków kultury ponad miarę określoną ustawą.

Jeszcze inaczej kwestie te przedstawiają się w Słowacji. W trakcie prac nad regulacją konstytucyjną w słowackiej części Federacji obowiązywała już Karta Podstawowych Praw i Wolności. Z uwagi na wysoką ocenę Karty na płaszczyźnie europejskiej zastanawiano się nad przejęciem Karty jako części słowackiego ustroju konstytucyjnego, ostatecznie jednak zdecydowano się na uregulowanie praw i wolności w tekście samej konstytucji²¹.

Konstytucja Republiki Słowackiej²² została uchwalona 1 września 1992 r. Problematyki środowiska dotyczą następujące jej przepisy:

- art. 4 uznający bogactwa kopalne, jaskinie, wody podziemne, naturalne źródła lecznicze i cieki wodne za własność Republiki Słowackiej,

²⁰ W oryginale czeskim *Každý má právo na příznivé životní prostředí*. Podstawowe znaczenia czeskiego przymiotnika *příznivé* to „zyczliwe, przychylne, pomyślne, sprzyjające”. Zdecydowałem się na to ostatnie tłumaczenie, gdyż ono chyba najlepiej w języku polskim oddaje sens przymiotnika.

²¹ M. Posluch, L. Cibulka, *Štatné právo Slovenskej republiky*, Šamorin 2006, s. 199.

²² Ustava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb.

- art. 20 ust. 3 stanowiący, że własność zobowiązuje, nie można jej nadużywać na szkodę praw innych podmiotów ani sprzecznie z interesami powszechnymi chronionymi ustawą, a wykonywanie prawa własności nie może szkodzić ludzkiemu zdrowiu, przyrodzie, zabytkom kultury ani środowisku ponad miarę określoną ustawą,
- art. 23 ust. 3 dopuszczający ustawowe ograniczenie wolności przemieszczania się i pobytu na określonych obszarach ze względu na interes ochrony przyrody,
- art. 55 ust. 2 stanowiący, że gospodarka Republiki Słowackiej opiera się na zasadach socjalnie i ekologicznie zorientowanej ekonomiki rynkowej.

Najistotniejsze wszakże znaczenie mają art. 44 i 45 w oddziale szóstym „Prawo do ochrony środowiska i dziedzictwa kulturalnego”²³ rozdziału drugiego „Podstawowe prawa i wolności”.

Treścią art. 44 złożonego z pięciu ustępów jest:

- 1) proklamowanie prawa każdego do sprzyjającego środowiska²⁴ (ust. 1),
- 2) zobowiązanie każdego do chronienia i ulepszania środowiska i dziedzictwa kultury (ust. 2),
- 3) wskazanie, że nikt nie może ponad miarę określoną ustawą zagrażać ani uszkadzać środowiska, zasobów przyrody i zabytków kultury (ust. 3),
- 4) zobowiązanie państwa do dbałości o zrównoważone wykorzystywanie zasobów przyrody, o równowagę ekologiczną oraz do skutecznej troski o środowisko i zapewnienia ochrony określonym gatunkom dziko rosnących roślin i dziko żyjących zwierząt (ust. 4),
- 5) odesłanie do ustawy w przedmiocie szczegółów praw i obowiązków określonych w ust. 1–4 (ust. 5).

Następny art. 45 proklamuje prawo każdego do odpowiednio wczesnej i pełnej informacji o stanie środowiska oraz o przyczynach i następstwach tego stanu.

²³ W oryginale słowackim *Pravo na ochranu životneho prostredia a kulturneho dedičstva*.

²⁴ W oryginale słowackim *Každý ma pravo na priaznive životne prostredie*.

Spoglądając na regulacje konstytucyjne trzech badanych państw można zauważyć, że najdalej w kierunku złączenia ochrony środowiska z ochroną zabytków poszła Słowacja, regulując ochronę środowiska i ochronę zabytków w tym samym fragmencie konstytucji. Także czeska regulacja konstytucyjna uwzględnia ochronę zabytków na równi z ochroną przyrody i środowiska. Natomiast polski ustrojodawca traktuje obie dziedziny osobno i nie łączy (poza dość ogólnikową zasadą art. 5 Konstytucji) ochrony środowiska z ochroną zabytków. Istotne różnice występują także w odniesieniu do praw i wolności. W Czechach i Słowacji zostało ustanowione prawo podstawowe do sprzyjającego środowiska (art. 35 ust. 1 czeskiej Karty, art. 44 ust. 1 słowackiej Konstytucji), podczas gdy w Polsce takiego prawa nie ma, mimo że poprzednia Konstytucja PRL z 1952 r. w brzmieniu nowelizacji z 1976 r. proklamowała w art. 71 obywatelskie prawo do korzystania z wartości środowiska naturalnego. Nieuwzględnienie prawa podmiotowego obywatela do korzystania z wartości środowiska jest uznawane w doktrynie za poważną lukę w prawie²⁵. Tylko prawo do informacji o środowisku zostało w Polsce ujęte w formę prawa podmiotowego (art. 74 ust. 3 Konstytucji), tak samo zresztą jak w Czechach (art. 35 ust. 3 Karty) i Słowacji (art. 45 Konstytucji). Osobliwością polskiej Konstytucji jest ujęcie korzystania z dóbr kultury (art. 73), ale nie w kategorii prawa, lecz w kategorii wolności.

STANOWISKA DOKTRYNY PRAWA ŚRODOWISKA

Odmienne konstytucyjne (a także ustawowe, o czym jeszcze będzie mowa) usytuowanie ochrony środowiska i przyrody z jednej strony a ochrony zabytków z drugiej pociągnęło za sobą odmienne traktowanie obu dziedzin w najważniejszych podręcznikach prawa środowiska trzech badanych państw. Nie jest przypadkiem, że zaczynam od podręcznika słowackiego,

²⁵ R. Paczuski, *Ochrona środowiska. Zarys wykładu*, Bydgoszcz 2008, s. 119–120.

ponieważ w tym państwie bliskość obu dziedzin jest najwyraźniej zaznaczona. Właśnie dlatego w podstawowym słowackim podręczniku prawa środowiska²⁶ w otwierającym część szczególną rozdziale dotyczącym regulacji prawnej troski o komponenty środowiska, zabytki kultury i ekosystemy²⁷ zaraz po regulacji ochrony przyrody i krajobrazu (podrozdział 1) następuje podrozdział 2 „Troska o nieruchome zabytki kultury”²⁸, po nim zaś kolejne podrozdziały 3–10 traktujące o powietrzu, warstwie ozonowej, wodach, glebach i rolnictwie ekologicznym, lasach, roślinach i zwierzętach, kopalinach i badaniach geologicznych. Tak więc ochrona zabytków (nieruchomych) została połączona z ochroną komponentów środowiska, co daje wyraz temu, że autorzy słowaccy uznają zabytki nieruchome za komponenty środowiska. Znamienny jest pogląd Soni Košičiarovej, że prawnoteoretyczny podział komponentów środowiska na przyrodnicze i sztucznie wytworzone (antropogeniczne) nie ma w obowiązującej regulacji prawnej żadnej podstawy, a z punktu widzenia stosowania obowiązujących przepisów nie odrywa żadnej roli²⁹.

Nieco inaczej kwestia ta pozostała potraktowana w czeskiej literaturze podręcznikowej. Można przy tym dostrzec pewną różnicę między najważniejszymi podręcznikami „praskim”³⁰ i „brneńskim”³¹. Otóż w podręczniku „praskim” troska o zabytki jest omawiana w ostatnim rozdziale części szczególnej prawa środowiska wraz z takimi zagadnieniami jak ochrona środowiska i ochrona zdrowia, ochrona środowiska w górnictwie, rolnictwie, energetyce i komunikacji. Są to zatem zagadnienia

²⁶ S. Košičiarova a kolektiv, *Pravo životneho prostredia*, Bratislava 2009, s. 349 i n.

²⁷ W oryginale słowackim *Pravna uprava starostlivosti o zložky životneho prostredia, kulturne pamiatky a o ekosystemy*.

²⁸ W oryginale słowackim *Starostlivost' o nehnutel'ne kulturne pamiatky*.

²⁹ S. Košičiarova w powoływanym dziele, *Pravo životneho prostredia*, s. 20.

³⁰ V. Stejskal, *Ochrana životního prostředí a památková péče*, [w:] M. Damohorsky a kolektiv, *Pravo životního prostředí*, Praha 2010, s. 539–559.

³¹ J. Dudova, *Pravni režim ochrany kulturních památek*, [w:] J. Dudova, I. Jančařova, M. Pekarek, I. Průchova, *Pravo životního prostředí. 2. díl*, Brno 2006, s. 348–379.

pojawiające się obok głównego nurtu części szczególnej prawa środowiska obejmującego według koncepcji autorów „praskich” środki ochrony środowiska (planowanie przestrzenne, oceny oddziaływania na środowisko, zintegrowana prewencja, informacja i udział społeczeństwa), ochronę komponentów środowiska i ekosystemów (powietrza i warstwy ozonowej, wody, gleby, lasu, przyrody i krajobrazu, roślin i zwierząt) oraz ochronę przed źródłami zagrożeń środowiska (odpady i opakowania, promieniowanie, hałas i wibracje, organizmy genetycznie modyfikowane, substancje i preparaty chemiczne, kłeski żywiołowe). Natomiast w drugim tomie podręcznika „brneńskiego” troska o zabytki kultury została ujęta w głównym nurcie prawa środowiska i następuje po ochronie powietrza, wód, gleby, przyrody i krajobrazu, ochronie gatunków roślinnych i zwierzęcych w ramach obrotu międzynarodowego, ochronie zwierząt przed znęcaniem się nad nimi, myślistwie, rybactwie, ochronie pszczół i ochronie lasów³². Zabytki kultury zostały przeto zaliczone wprost do komponentów środowiska.

Spójrzmy teraz na najważniejsze podręczniki polskie z ostatniej dekady XX wieku i pierwszej XXI wieku. W najstarszym podręczniku Ludwika Jastrzębskiego³³ nie ma żadnej wzmianki o ochronie zabytków, podobnie w podręcznikach „wrocławskim”³⁴ i „łódzkim”³⁵. Krótkie wzmianki o ochronie zabytków znajdujemy w podręcznikach Ryszarda Paczuskiego³⁶ i Aleksandra Lipińskiego³⁷. Przełomem okazuje się dopiero podręcznik „lubelski”, w którym w części drugiej zatytułowanej „Regulacje sektorowe prawa ochrony środowiska” został za-

³² Dla porządku dodam, że trzeci tom podręcznika „brneńskiego” obejmuje takie zagadnienia jak: odpady, substancje chemiczne, promieniowanie jonizujące i energia jądrowa, roboty ziemne, rolnictwo, górnictwo, zdrowe warunki życia – J. Dudova, I. Jančařova, M. Pekarek, I. Průchova, *Pravo životního prostředí. 3. díl*, Brno 2007.

³³ L. Jastrzębski, *Prawo ochrony środowiska w Polsce*, Warszawa 1990.

³⁴ J. Boć, K. Nowacki, E. Samborska-Boć, *Ochrona środowiska*, Wrocław 2008.

³⁵ *Prawo ochrony środowiska*, pod red. M. Górskiego, Warszawa 2009.

³⁶ R. Paczuski, *Prawo ochrony środowiska*, Bydgoszcz 2000, s. 473–481.

³⁷ A. Lipiński, *Prawne podstawy ochrony środowiska*, Warszawa 2010, s. 248–251.

mieszczony obszerny rozdział IX poświęcony relacjom między ochroną zabytków nieruchomych a ochroną środowiska³⁸.

PODSTAWY PRAWNE OCHRONY ŚRODOWISKA, PRZYRODY I ZABYTEKÓW

Wprowadzam podział badanej materii między ochronę środowiska, ochronę przyrody i ochronę zabytków. Nie ulega przy tym większym wątpliwości, że ochrona przyrody, aczkolwiek we wszystkich trzech państwach ujęta w odrębnych ustawach, jest szczególnym fragmentem szerszej problematyki ochrony środowiska, natomiast ochrona zabytków legislacyjnie pozostaje poza ramami ochrony przyrody i środowiska, dopiero pogłębiona analiza pozwoli uchwycić relacje między ochroną zabytków a ochroną środowiska i przyrody.

Spójrzmy najpierw schematycznie na podstawy prawne tych trzech dziedzin w badanych państwach. I tak:

- W Polsce ustawą wiodącą jest Prawo ochrony środowiska³⁹, które w art. 81 ust. 4 pkt 1 wskazuje, że szczególne zasady ochrony obszarów i obiektów o wartościach przyrodniczych, krajobrazu, zwierząt i roślin zagrożonych wyginięciem oraz drzew, krzewów i zieleńi określają przepisy ustawy o ochronie przyrody⁴⁰, co przynajmniej w zasadzie pozwala przyjąć, że między tymi dwiema ustawami zachodzi relacja nadrzędności (Prawo ochrony środowiska) i podrzędności (ustawa

³⁸ K. Stanik-Filipowska, *Ochrona zabytków nieruchomych a ochrona środowiska*, [w:] *Prawo ochrony środowiska*, pod red. J. Stelmasiaka, Warszawa 2010, s. 390–418.

³⁹ Ustawa z 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2008 r. Nr 25, poz. 150 ze zm.).

⁴⁰ Obecnie ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2009 r. Nr 151, poz. 1220 ze zm.).

- o ochronie przyrody). Obok nich obowiązuje ustawa o zabytkach⁴¹.
- W Republice Czeskiej nadal obowiązuje pochodząca jeszcze z okresu federacji ustawa z 5 grudnia 1991 r. o środowisku⁴², ustawa z 1992 r. o ochronie przyrody i krajobrazu⁴³ oraz pochodząca jeszcze z okresu czechosłowackiego ustawa o państwowej opiece nad zabytkami⁴⁴.
  - W Republice Słowackiej obowiązuje ta sama co w Czechach ustawa o środowisku⁴⁵, młodsza o dziesięć lat od czeskiej ustawa o ochronie przyrody i krajobrazu⁴⁶ oraz pochodząca już z czasów samodzielnej Słowacji ustawa o ochronie zasobu zabytkowego⁴⁷.

Warto zwrócić uwagę na zasadniczą różnicę między polskim Prawem ochrony środowiska liczącym w wersji pierwotnej 442 rozbudowane artykuły a ustawą o środowisku obowiązującą w Czechach i Słowacji, liczącą w wersji pierwotnej 35 krótkich paragrafów zawierających przede wszystkim definicje i zasady.

Definicje środowiska znajdują się:

- w art. 3 pkt 39 polskiego Prawa ochrony środowiska, który przez środowisko nakazuje rozumieć ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, a w szczególności powierzchnię ziemi, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne oddziaływania pomiędzy tymi elementami; odrębną definicję środowiska przyrodniczego zawiera art. 5 pkt 20 polskiej ustawy o ochronie przyrody nakazujący przez środowisko przyrodnicze rozumieć krajobraz wraz z tworami przyrody nieożywionej oraz

⁴¹ Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. nr 162, poz. 1568 ze zm.).

⁴² Zakon č. 17/1992 Sb., o životním prostředí.

⁴³ Zakon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny.

⁴⁴ Zakon č. 20/1987 Sb., o statni památkove péči.

⁴⁵ Zakon č. 17/1992 Zb. o životnom prostredí.

⁴⁶ Zakon č. 543/2002 Zb. o ochraně přírody a krajiny.

⁴⁷ Zakon č. 49/2002 Z.z. o ochraně pamiatkového fondu.

naturalnymi i przekształconymi siedliskami przyrodniczymi i występującymi na nich roślinami, zwierzętami i grzybami,

- w § 2 wspólnej dla Czech i Słowacji ustawy o środowisku, który stanowi, że środowiskiem jest wszystko, co tworzy naturalne warunki egzystencji organizmów, w człowieka, i jest podstawą ich dalszego rozwoju. Komponentami środowiska są zwłaszcza powietrze, woda, minerały, gleba, organizmy, ekosystemy i energie.

Odrębna definicja ekosystemów zamieszczona w § 3 czeskiej i słowackiej ustawy o środowisku głosi, że ekosystemem jest funkcjonalny system żywych i nieożywionych komponentów środowiska, które są wzajemnie połączone wymianą substancji, tokiem energii i przekazywaniem informacji i które wzajemnie na siebie wpływają i rozwijają w określonej przestrzeni i czasie.

Zarówno definicja polska, jak i definicje czeska i słowacka mają dość wyraźne „nachylenie przyrodnicze”, ale relacje między ochroną środowiska a ochroną zabytków zostały ujęte wprost w ustawach o zabytkach czeskiej i polskiej.

Czeska ustawa o państwowej trosce o zabytki w pierwszym zdaniu § 1 ust. 1 stanowi, że państwo chroni zabytki kultury (*kulturni pamatky*) jako niepodzielną część składową kulturalnego dziedzictwa ludu, świadectwo jego dziejów, znaczący składnik środowiska (*vyznamny činitel životního prostředí*) i niezastąpione bogactwo państwa. Przepis ten nie pozostawia najmniejszych wątpliwości, że zabytki kultury są składnikami środowiska.

Polska ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami stanowi w art. 2 ust. 1, że nie narusza ona w szczególności przepisów o muzeach, o bibliotekach, o języku polskim, Prawa ochrony środowiska, o ochronie przyrody, o gospodarce nieruchomościami, o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Prawa budowlanego, o ochronie danych osobowych i o ochronie informacji niejawnych. Dość enigmatyczne określenie „nie narusza” niewiele wyjaśnia. Zdaniem komentatora sygnalizuje, że kwestie dotyczące zabytków można znaleźć również w innego rodzaju ustawach wskazanych w tym ustępie, wobec czego przepisy ustawy o zabytkach powinny być inter-

pretowane i stosowane z uwzględnieniem innych rozwiązań ustawowych, mających charakter przepisów szczególnych⁴⁸. To spostrzeżenie autor ilustruje przykładami, że w przypadku sprzedaży zabytkowych nieruchomości należy stosować zasady przewidziane w ustawie o gospodarce nieruchomościami⁴⁹, status zaś zabytków, będących jednocześnie muzealiami, określa dodatkowo ustawa o muzeach⁵⁰. Zdaniem innych komentatorów przepisy wskazane w art. 2 ust. 1 mają względem ustawy o zabytkach charakter swoistych *leges speciales*. Zasadne jest postrzeganie ustawy o zabytkach jako *lex generalis* w takim znaczeniu, że normuje ona zbiorczo główny zrąb zagadnień związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami, tworząc ramy prawne dla krajowego systemu wspomnianej opieki i ochrony, ale przy poszanowaniu specyfiki poszczególnych regulacji sektorowych. W świetle wyraźnego brzmienia art. 2 ust. 1 ustawy o zabytkach niedopuszczalna jest zatem taka interpretacja jej postanowień, która w efekcie prowadziłaby do wypaczenia istoty czy wręcz podważenia zasadności istnienia instytucji lub konstrukcji normatywnych wprowadzonych przepisami innych ustaw⁵¹.

Przechodząc na grunt instytucji prawnej ochrony środowiska zauważymy, że:

- jeżeli z wpisanego do rejestru zabytków, użytkowanego gospodarczo pałacu odprowadzane są ścieki, to stosuje się przepisy Prawa ochrony środowiska, ale nie tylko, lecz także Prawa wodnego⁵², co potwierdza trafność stanowiska ustawodawcy, który wykaz z art. 2 ust. 1 ujął jako otwarty („w szczególności”),

⁴⁸ R. Gołat, *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Kraków 2004, s. 20.

⁴⁹ Ustawa z 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2010 r. nr 102, poz. 651 ze zm.).

⁵⁰ Ustawa z 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 1997 r. nr 5, poz. 24 ze zm.).

⁵¹ P. Antoniak, M. Cherka, [w:] *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, pod red. M. Cherki, Warszawa 2010, s. 20.

⁵² Ustawa z 18 lipca 2001 r. Prawo wodne (Dz. U. z 2012 r., poz. 145).

- jeżeli na wieży kościoła wpisanego do rejestru zabytków żyją nietoperze, to są one chronione na podstawie ustawy o ochronie przyrody tak jak każdy chroniony gatunek zwierząt,
- jeżeli na terenie parku kulturowego rosną cisy, to są one chronione na podstawie ustawy o ochronie przyrody tak jak każdy chroniony gatunek roślin.

To są sprawy oczywiste i żadnych wątpliwości budzić nie powinny. Chodzi jednak o to, czy ów pałac, kościół, park kulturowy są na gruncie prawa polskiego komponentami środowiska, czy też nimi nie są, i co wynika z zajęcia takiego czy innego stanowiska.

Zupełnie jasny jest jedynie art. 2 ust. 2 ustawy o zabytkach, z którego wynika, że jej przepisów nie stosuje się do materiałów archiwalnych, które w całości podlegają odrębnej ustawie⁵³. Jasne przy tym jest, że żadną racjonalną koncepcją ochrony środowiska nie pozwala na ochronę w jej ramach materiałów archiwalnych.

W słowackiej ustawie o ochronie zasobu zabytkowego nie ma wyraźnego przepisu określającego jej stosunek do przepisów o ochronie środowiska bądź ochronie przyrody, zapewne dlatego, że w Słowacji nie ma żadnych wątpliwości, że nieruchomości są komponentami środowiska.

Dla wyjaśnienia relacji między ochroną zabytków a ochroną środowiska, w tym przyrody, istotne znaczenie mają kategorie prawne dziedzictwa narodowego i krajobrazu, które pojawiają się także w dwóch konwencjach międzynarodowych, których podstawowe założenia wymagają przedstawienia już w tym miejscu.

---

⁵³ Ustawa z 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U. z 2011 r. nr 123, poz. 698).

KONWENCJA O OCHRONIE ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego przyjęta w Paryżu 16 listopada 1972 r. została ratyfikowana przez trzy badane państwa⁵⁴. Konwencja wprowadza dwa pojęcia.

Przez „dziedzictwo kulturalne” jej art. 1 rozumie:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Przez „dziedzictwo naturalne” jej art. 2 rozumie:

- pomniki przyrody utworzone przez formacje fizyczne i biologiczne albo zgrupowania takich formacji, przedstawiające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia estetycznego lub naukowego,
- formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach, stanowiące siedlisko zagrożonych zagładą gatunków zwierząt i roślin, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki lub ich zachowania,
- miejsca lub strefy naturalne o ściśle oznaczonych granicach, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki, zachowania lub naturalnego piękna.

⁵⁴ Polski tekst konwencji w Dz. U. z 1976 r. nr 32, poz. 190.

Pozornie rozdzielne traktowanie obu typów dziedzictwa nie powinno wprowadzać w błąd, ponieważ wskazania na „zespoleń budowlę z krajobrazem”, który z reguły jest krajobrazem przyrodniczym, oraz na „wspólne dzieła człowieka i przyrody” prowadzi do przekonania o ścisłej łączności obu typów dziedzictwa światowego.

EUROPEJSKA KONWENCJA KRAJOBRAZOWA

Sporządzona we Florencji 20 października 2000 r. Europejska Konwencja Krajobrazowa⁵⁵ weszła w życie 1 marca 2004 r., a w stosunku do Rzeczypospolitej Polskiej – 1 stycznia 2005 r., Republiki Czeskiej – 1 października 2004 r., Republiki Słowackiej – 1 grudnia 2005 r.

Państwa Członkowskie Rady Europy, sygnatariusze konwencji, w preambule dały wyraz przekonaniu, że krajobraz jest podstawowym komponentem europejskiego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, jego ochrona, a także gospodarka i planowanie niosą w sobie prawa i obowiązki każdego, sama zaś konwencja ma zapewnić nowy instrument poświęcony wyłącznie ochronie, gospodarce i planowaniu wszystkich krajobrazów w Europie.

Zamieszczona w art. 1 lit. a) definicja krajobrazu – obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich – pozwala na wyprowadzenie dwóch podstawowych wniosków:

- została przyjęta tzw. fizjonomiczna koncepcja krajobrazu – krajobrazem jest to, co ludzie postrzegają,
- krajobraz powstaje w wyniku działań zarówno przyrody, jak i człowieka.

W świetle konwencji krajobraz nie jest elementem materialnym środowiska, lecz obrazem środowiska, a wskazanie na tworzące krajobraz czynniki przyrodnicze i ludzkie nie po-

zostawia wątpliwości, że zabytkowy krajobraz kulturowy jest krajobrazem w rozumieniu konwencji, co zresztą nie znaczy, że konwencja ogranicza się do krajobrazów mających znaczenie szczególne ze względu na wartość przyrodniczą lub zabytkową.

Europejska Konwencja Krajobrazowa nakłada na jej sygnatariuszy skonkretyzowane obowiązki dotyczące środków ogólnych (art. 5) i specjalnych (art. 6) oraz wskazuje na współpracę europejską (art. 7–11).

OCHRONA WALORÓW KRAJOBRAZOWYCH W RAMACH POWSZECHNEJ OCHRONY PRZYRODY

Charakterystycznym rysem czeskiej i słowackiej ochrony przyrody jest podział na ochronę:

- powszechną: *Obecna ochrana přírody a krajiny* – § 4–13 czeskiej ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu; *Všeobecna ochrana prírody a krajiny* – § 3–10 słowackiej ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu,
- szczególną: *Zvláště chráněna územi* – § 14–45, *Natura 2000* – § 45a–45i, *Pamatné stromy, zvláště chráněné druhy rastlin, živočichů a nerostů* – § 46–57 czeskiej ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu; *Osobitna ochrana prírody a krajiny* – § 11–53 słowackiej ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu.

W ramach ochrony powszechnej istotne znaczenie ma instytucja ochrony zewnętrznego oglądu krajobrazu – *ochrana krajinného rázu* w rozumieniu § 12 czeskiej ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu. Przepis ten definiuje *krajinný ráz* jako zwłaszcza przyrodniczą, kulturalną i historyczną charakterystykę określonego miejsca lub obszaru. Jest on chroniony przed działaniami obniżającymi jego estetyczną i przyrodniczą wartość. Ingerencje w zewnętrzny ogląd krajobrazu, zwłaszcza lokalizacja i pozwolenie na wznoszenie budowli, mogą być prowadzone tylko z uwzględnieniem zachowania znaczących elementów krajobrazowych, obszarów szczególnie chronionych, kulturowych dominant w krajobrazie, konieczności harmoni-

1/2012

zowania stosunków w krajobrazie. Wskazane w tym przepisie kulturowe dominanty w krajobrazie to także zabytki chronione według przepisów szczególnych.

Jak ocenia się w literaturze czeskiej, § 12 jest znaczącym przepisem ustawy, można powiedzieć, że jedynym w czeskim porządku prawnym, który bezpośrednio chroni krajobraz i jego wygląd, nie tylko proklamacyjnie, lecz wprowadzając konkretne instrumenty ochrony⁵⁶. Chodzi o § 12 ust. 2, który stanowi, że dla lokalizacji i pozwoleń na budowy, a także dla innych działań, które mogłyby obniżyć lub zmienić wygląd krajobrazu (*snižít nebo změnít krajinný ráz*) niezbędna jest zgoda organu ochrony przyrody.

Polska ustawa o ochronie przyrody nie wprowadza tego podziału na ochronę powszechną i szczególną, ale można go łatwo wyprowadzić w drodze interpretacji. Ochrona szczególna to inaczej formy ochrony przyrody według rozdziału 2 (art. 6–64), elementów ochrony powszechnej można doszukać się zwłaszcza w rozdziale 9 o gospodarowaniu zasobami i składnikami przyrody (art. 117–125).

Zatrzymam się w tym miejscu nad koncepcją ochrony walorów krajobrazowych, której historia sięga wspomianej już ustawy z 1980 r. o ochronie i kształtowaniu środowiska. Definicję walorów krajobrazowych środowiska zamieścił ustawodawca w jej art. 3 pkt 7, nakazując rozumieć przez to wartości ekologiczne, estetyczne, widokowe i kulturowe terenu i związanych z nim elementów przyrodniczych, ukształtowanych przez siły przyrody lub w wyniku działalności człowieka. W komentarzach do tamtej ustawy podkreślano, iż oczywiste jest, że istnienie na danym terenie nieruchomego zabytku kultury (zamku, pałacu itp.), który wraz z otoczeniem przyrodniczym nadaje terenowi wartości estetyczne (widokowe), jest walorem krajobrazowym chronionym ustawą z 1980 r. niezależnie od ochrony przewidzianej obowiązującą wtedy ustawą z 1962 r. o ochronie dóbr kultury, a pojęcie „walorów krajobrazowych środowiska” jest łącznikiem między ochroną środowiska (naturalnego bądź

⁵⁶ J. Prchalova, *Zakon o ochraně přírody a krajiny a Natura 2000*, Praha 2010, s. 66.

przyrodniczego) a ochroną nieruchomości dóbr kultury wraz z otoczeniem przyrodniczym. Sensu wyróżnienia walorów krajobrazowych jako przedmiotu ochrony dopatrywano się także w art. 73 ust. 1 pkt 3 ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska dotyczącym ochrony krajobrazu poza obszarami specjalnymi⁵⁷.

Obowiązująca ustawa z 2001 r. Prawo ochrony środowiska jest ustawą łączącą zasady ogólne z problematyką najszerzej rozumianych emisji, nie ma w niej miejsca na regulację zagadnień „przyrodniczych”. Dlatego ustawą wprowadzającą⁵⁸ przeniesiono wszelkie regulacje „przyrodnicze” do obowiązującej wtedy ustawy z 1991 r. o ochronie przyrody⁵⁹. Zamieszczono w art. 2 pkt 14b definicję walorów krajobrazowych jako wartości ekologiczne, estetyczne i kulturowe terenu oraz związanych z nim elementów przyrodniczych, ukształtowane przez siły przyrody lub w wyniku działalności człowieka. Wprowadzono nowy rozdział 5a „Ochrona walorów krajobrazowych, terenów zieleni, drzew i krzewów”. Najważniejszym z rozpatrywanego punktu widzenia był art. 47a ustawy z 1991 r. o ochronie przyrody, który stanowił, że te walory podlegają ochronie bez względu na to, czy są objęte szczególnymi formami ochrony przyrody (art. 47a ust. 1). Walory krajobrazowe miały być uwzględniane w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (art. 47a ust. 2). Zabroniono wznoszenia w pobliżu morza, jezior i innych zbiorników wodnych, rzek i kanałów, krajobrazowych punktów widokowych lub na terenach o szczególnych walorach krajobrazowych obiektów budowlanych naruszających walory krajobrazowe, uniemożliwiających do nich dostęp albo utrudniających lub utrudniających zwierzętom dziko żyjącym dostęp do wód (art. 47a ust. 3).

⁵⁷ W. Radecki, [w:] *Ustawa o ochronie i kształtowaniu środowiska. Komentarz*, pod red. J. Sommera, t. I, Wrocław 1999, s. 48–49.

⁵⁸ Ustawa z 27 lipca 2001 r. o wprowadzeniu ustawy – Prawo ochrony środowiska, ustawy o odpadach oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz. U. nr 100, poz. 1085 ze zm.).

⁵⁹ Ustawa z 16 października 1991 r. o ochronie przyrody (Dz. U. nr 114, poz. 492, późniejszy tekst jednolity Dz. U. z 2001 r. nr 99, poz. 1079 ze zm.).

Dwa fragmenty tej regulacji zasługują na zaakcentowanie:

- po pierwsze, w art. 47a ust. 1 ustawodawca przesądził, że walory krajobrazowe podlegają ochronie także poza szczególnymi formami ochrony przyrody,
- po drugie, w art. 47a ust. 3 ustawodawca wprowadził pojęcie terenów o „szczególnych walorach krajobrazowych”, co pozwalało przyjąć, że istnienie na danym terenie nieruchomości chronionej ustawą o ochronie dóbr kultury nadaje temu terenowi nie tylko „zwykłe” walory krajobrazowe, ale szczególne walory krajobrazowe.

W tym brzmieniu ustawa z 1991 r. o ochronie przyrody obowiązywała przez ponad dwa lata, po czym została zastąpiona obowiązującą ustawą z 2004 r. o ochronie przyrody. Nowa ustawa uznała ochronę walorów krajobrazowych za jeden z celów ochrony przyrody (art. 2 ust. 2 pkt 5), a same walory krajobrazowe zdefiniowała w art. 5 pkt 23 jako wartości ekologiczne, estetyczne lub kulturowe obszaru oraz związane z nim rzeźbę terenu, twory i składniki przyrody, ukształtowane przez siły przyrody lub działalność człowieka. Porównując nowe unormowania z poprzednimi zauważamy, że:

- nadal można utrzymywać, że zabytek nadaje obszarowi walory krajobrazowe,
- ustawa obowiązująca nie powtórzyła regulacji z art. 47a ust. 1 swej poprzedniczki, co jest zrozumiałe, skoro walory krajobrazowe są przedmiotem ochrony zarówno w formach ochrony przyrody, jak i poza nimi,
- ustawa obowiązująca nie powtórzyła regulacji z art. 47a ust. 2 swej poprzedniczki, co także jest zrozumiałe, skoro obowiązek uwzględnienia walorów krajobrazowych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego został ujęty wprost w art. 3 pkt 1 ustawy obowiązującej,
- w art. 119 ustawy obowiązującej doszło do bardzo poważnego zwężenia zakazów w porównaniu z art. 47a ust. 3 jej poprzedniczki; przepis obowiązujący zabrania wnoszenia w pobliżu morza, jezior i innych zbiorników wodnych, rzek i kanałów obiektów budowlanych

uniemożliwiających lub utrudniających ludziom i dziko występującym zwierzętom dostęp do wody, z wyjątkiem obiektów służących turystyce wodnej, gospodarce wodnej lub rybackiej oraz związanych z bezpieczeństwem powszechnym i obronnością kraju.

Nie chodzi o te wyjątki, zapewne zrozumiałe, lecz o to, że zakazy w przepisie obowiązującym zostały ukierunkowane na dostęp do wody, nie ma natomiast istniejącego w poprzednim stanie prawnym zakazu wznoszenia obiektów budowlanych naruszających walory krajobrazowe na wszystkich terenach o szczególnych walorach krajobrazowych. Tę zmianę oceniałem i nadal oceniam jako regres w stosunku do poprzedniego stanu prawnego⁶⁰. Jeśli do tego dodać, że art. 4 Prawa budowlanego⁶¹, który w brzmieniu pierwotnym nakazywał zapewnienie ochrony krajobrazu przy projektowaniu obiektów budowlanych, został znowelizowany i w brzmieniu obowiązującym już tego nie nakazuje, ocena jest prosta: nawet jeżeli istnienie zabytku nieruchomego nadaje określonemu obszarowi położonemu poza formami ochrony przyrody szczególne walory krajobrazowe, w obowiązującym stanie prawnym nie ma jednoznacznego przepisu z zakresu budownictwa zakazującego naruszania takich walorów, mimo że w poprzednim stanie prawnym były co najmniej dwa.

OCHRONA WALORÓW KRAJOBRAZOWYCH W RAMACH SZCZEGÓLNEJ OCHRONY PRZYRODY

Na szczególną ochronę przyrody składają się formy ochrony przyrody, które w tekście pierwotnym polskiej ustawy o ochronie przyrody z 1991 r. zostały ujęte w rozdziale 3 zatytułowanym właśnie „Szczególne formy ochrony przyrody”. Wśród

⁶⁰ W. Radecki, *Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 493.

⁶¹ Ustawa z 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. nr 89, poz. 414, obowiązujący tekst jednolity Dz. U. z 2010 r. nr 243, poz. 1623 ze zm.).

takich form wyróżnia się zwykle i to we wszystkich badanych państwach ochronę obszarową i ochronę gatunkową. Pominę w tym miejscu ochronę gatunkową, która z ochroną krajobrazu kulturowego w przyjętym w tym szkicu rozumieniu nie ma nic wspólnego, zatrzymam się nad ochroną obszarową.

Podział tak rozumianej ochrony wprowadził ustawodawca w art. 13 ustawy z 1991 r. o ochronie przyrody wyróżniając:

- 1) obszary tworzące krajowy system obszarów chronionych: parki narodowe, rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu,
- 2) formy ochrony indywidualnej: pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe.

Ten podział został przejęty przez art. 9 obowiązującej ustawy z 2004 r. o ochronie przyrody, ale z trzema istotnymi zmianami:

- zrezygnowano z konstrukcji normatywnej „krajowego systemu obszarów chronionych”,
- jako odrębną formę ochrony wprowadzono obszary Natura 2000, aczkolwiek mogą one występować albo samodzielnie, albo obejmować całość lub część innych obszarów i obiektów chronionych,
- pominięto oznaczenie ochrony jako „indywidualnej” w stosunku do pomników przyrody, stanowisk dokumentacyjnych, użytków ekologicznych i zespołów przyrodniczo-krajobrazowych.

Te cztery formy można ewentualnie nazwać formami ochrony „obiektywnej” odróżniając je od ochrony „obszarowej” obejmującej parki narodowe, rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe i obszary chronionego krajobrazu. Są pewne podstawy normatywne do wprowadzenia rozróżnienia obszarów i obiektów, ale są one dość wątpliwe, jeśli zważyć, że użytki ekologiczne i zespoły przyrodniczo-krajobrazowe są zawsze obszarami, a pomniki przyrody i stanowiska dokumentacyjne mogą mieć charakter obszarowy, niekoniecznie punktowy.

Czeska ustawa o ochronie przyrody i krajobrazu wylicza w § 14 ust. 2 sześć kategorii obszarów szczególnie chronionych:

parki narodowe (*narodni parky*), obszary chronionego krajobrazu (*chranene krajinne oblasti*), narodowe rezerwaty przyrodnicze (*narodni prirodni rezervace*), rezerwaty przyrodnicze (*prirodni rezervace*), narodowe pomniki przyrody (*narodni prirodni pamatky*), pomniki przyrody (*prirodni pamatky*).

Słowacka ustawa o ochronie przyrody i krajobrazu wylicza w § 17 ust. 1 siedem kategorii obszarów chronionych: obszar chronionego krajobrazu (*chranena krajinna oblast'*), park narodowy (*narodny park*), chroniony areal (*chraneny areal*), rezerwat przyrody (*prirodna rezervacia*), pomnik przyrody (*prirodna pamiatka*), chroniony element krajobrazowy (*chraneny krajinný prvok*), chroniony obszar ptasi (*chranene vtáčie územie*).

Te formy ochrony obszarowej dzieli się zazwyczaj na wielkopowierzchniowe (*velkoplošna*) – parki narodowe i obszary chronionego krajobrazu oraz małopowierzchniowe (*maloplošna*) – pozostałe⁶², aczkolwiek nie jest to podział normatywny, lecz jedynie stosowany w nauce.

Porównanie polskich, czeskich i słowackich obszarów chronionych prowadzi do kilku spostrzeżeń:

- wspólne dla trzech systemów prawnych są parki narodowe, rezerwaty przyrody i pomniki przyrody, ale jeśli chodzi o pomniki przyrody, to w Czechach i Słowacji mają one zawsze charakter przestrzenny, podczas gdy w Polsce większość pomników przyrody stanowią pojedyncze drzewa lub aleje drzew, które w Czechach mogą być uznawane za drzewa pamiętne (*pamatne stromy*), w Słowacji za drzewa chronione (*chranene stromy*), ale nie za pomniki przyrody,
- odpowiednikiem czeskiego i słowackiego obszaru chronionego krajobrazu są w Polsce nie obszary chronionego krajobrazu, co sugerowałby prosty przekład, lecz parki krajobrazowe, ponieważ czeskie i słowackie obszary chronionego krajobrazu są odrębnymi jednostkami organizacyjnymi mającymi swoją administrację, tak

⁶² V. Stejskal, *Uvod do pravni upravy ochrany prírody a peč o biologickou rozmanitosť*, Praha 2006, s. 487.

jak polskie parki krajobrazowe; w Czechach i Słowacji nie ma odpowiedników polskich obszarów chronionego krajobrazu,

- to, co w Polsce chroni się jako stanowiska dokumentacyjne lub użytki ekologiczne może być w Czechach i Słowacji chronione jako elementy krajobrazu, ale w Czechach jest to ochrona powszechna, w Słowacji ochrona szczególna,
- odpowiednikiem polskiego zespołu przyrodniczo-krajobrazowego jest słowacki chroniony areał,
- tylko w Polsce i Słowacji obszary specjalnej ochrony ptaków mogą być odrębnymi formami szczególnej ochrony przyrody, w Czechach ochronę obszarów ptasich zapewnia się w ramach powszechnej ochrony przyrody,
- tylko w Polsce specjalne obszary siedlisk, a do czasu ich wyznaczenia obszary mające znaczenie dla Unii Europejskiej, mogą być odrębnymi formami ochrony przyrody, w Czechach i Słowacji obszary o znaczeniu europejskim są chronione albo przez wyznaczenie obszarów chronionych znanych ustawom narodowym, albo na podstawach umów zawartych z właścicielami takich obszarów.

Dla ochrony środowiska kulturowego w znaczeniu, jakie przyjmuję w tym szkicu, najistotniejsze znaczenie mają polskie parki krajobrazowe oraz czeskie i słowackie obszary chronionego krajobrazu. Już w samych definicjach tych obszarów mamy pewne wskazówki pozwalające na połączenie walorów środowiska przyrodniczego i kulturowego:

- według art. 16 ust. 1 polskiej ustawy o ochronie przyrody park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe,
- według § 25 ust. 1 czeskiej ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu za obszar chronionego krajobrazu może być uznany rozległy obszar z harmonijnym krajobrazem, charakterystyczną rzeźbą, znaczącym udziałem naturalnych ekosystemów leśnych i trwałych porostów traw,

- z bogatym występowaniem drzew lub z zachowanymi pamiątkami historycznego osadnictwa,
- według § 18 ust. 1 słowackiej ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu za obszar chronionego krajobrazu można uznać rozległy obszar, z reguły przekraczający 1000 ha, z rozproszonymi ekosystemami, ważnymi dla zachowania różnorodności biologicznej i stabilności ekologicznej, z charakterystycznym wyglądem krajobrazu lub ze specyficznymi formami historycznego osadnictwa.

Wskazania na wartości historyczne i kulturowe, wraz z podstawowym założeniem tych trzech form ochrony, jaką jest ochrona krajobrazu, pozwala w ich koncepcji dostrzec połączenie ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego. Równie wyraźnie to połączenie widać w polskiej zespole przyrodniczo-krajobrazowego, który stosownie do art. 43 ustawy o ochronie przyrody jest ustanawiany ze względu na walory widokowe lub estetyczne fragmentów krajobrazu naturalnego i kulturowego.

Warto w tym miejscu zatrzymać się jeszcze nad instytucją prawną drzew pamiętnych (Czechy) bądź chronionych (Słowacja). Przepis § 46 ust. 1 czeskiej ustawy o ochronie przyrody stanowi, że za drzewa pamiętne można uznać nadzwyczajnie znaczące (*mimořadně významne*) drzewa, ich skupiska i aleje. Ochrona drzew pamiętnym polega na tym, że ustawodawca zakazuje ich niszczenia, uszkodzenia i naruszania ich naturalnego rozwoju, a pielęgnacja drzew pamiętnych jest dopuszczalna tylko za zgodą organu ochrony przyrody, który drzewo uznał za pamiętne (§ 46 ust. 2). Wokół pamiętnego drzewa można utworzyć strefę ochronną, a nawet jeśli organ jej nie utworzy, to ono ma zawsze z mocy prawa strefę ochronną w rozmiarze koła o promieniu stanowiącym dziesięciokrotność promienia pnia mierzonego na wysokości 130 cm. W tej strefie zakazane są wszelkie działania szkodliwe dla drzewa, np. budowa, prace ziemne, odwodnienia, chemizacja (§ 46 ust. 3).

Komentatorzy ustawy czeskiej wskazują, że drzewa pamiętne i ich ochronę można uznawać za specyficzny instrument ochrony roślin drzewiastych. Ustawodawca respektuje pewne tradycje patriotyczne, mające niewiele wspólnego z naukowymi zasadami ochrony przyrody. Za drzewa pamiętne można uznać

drzewa odznaczające się wielkością lub wiekiem, stanowiące dominanty krajobrazowe, albo drzewa cenne historycznie, które przypominają o zdarzeniach historycznych lub z którymi wiążą się podania bądź legendy⁶³. Ta koncepcja mocno przypomina ochronę zabytków z dawnych czasów, kiedy „drzewa sędziwe i okazałe” były uznawane za zabytki kultury.

Przepis § 49 słowackiej ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu dotyczący drzewa chronionych (*chranene stromy*) jest bardzo zbliżony do § 46 ustawy czeskiej, ale z jeszcze wyraźniejszym zaznaczeniem, że takie drzewo jest nadzwyczajnie znaczące pod względem m.in. kulturalnym.

PRAWNE FORMY OCHRONY ŚRODOWISKA KULTUROWEGO W USTAWACH O ZABYTKACH

Zgodnie z przyjętym założeniem w dalszym toku rozważań zajmę się tylko zabytkami nieruchomymi i archeologicznymi, które mogą tworzyć środowisko kulturowe w przyjętym w tym szkicu rozumieniu.

Polska ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje zabytek nieruchomy jako nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową (art. 3 pkt 2 w zw. z pkt 1). Według do art. 6 ust. 1 pkt 1 ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania, zabytki nieruchome będące w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi; odrębna definicja zamieszczona w art. 3 pkt 14 głosi, że krajobrazem kulturowym jest przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze,

⁶³ L. Miko, H. Borovičková a kolektiv, *Zakon o ochraně přírody a krajiny. Komentář*, Praha 2007, s. 229.

- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Nieruchomym zabytkiem archeologicznym jest powierzchnia, podziemna lub podwodna pozostałość egzystencji lub działalności człowieka, złożona z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów (art. 3 pkt 4). Według art. 6 ust. 1 pkt 3 ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania, zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami.

Ustawa polska w art. 7 wyróżnia cztery prawne formy ochrony zabytków:

- 1) wpis do rejestru zabytków, co czyni wojewódzki konserwator zabytków decyzją (art. 9),
- 2) uznanie za pomnik historii, co jest prerogatywą Prezydenta RP, który rozporządzeniem może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury (art. 15),
- 3) utworzenie parku kulturowego, który jest rodzajem obszaru specjalnego tworzonego przez radę gminy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (art. 16); jak każdy obszar specjalny park kulturowy lub jego część ma własny

1/2012

reżim prawny polegający na zakazach i ograniczeniach przewidzianych jako możliwe do wprowadzenia w art. 17 ust. 1,

- 4) ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Instytucja parku kulturowego jest koncyptowana na zasadach analogicznych do obszarowych form ochrony przyrody, a dobitnym potwierdzeniem związku z ochroną przyrody i środowiska jest art. 17 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, który stanowi, że w razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1 (chodzi przede wszystkim o zakazy i ograniczenia prowadzenia robót budowlanych, działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej oraz zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych), stosuje się odpowiednio przepisy art. 131–134 Prawa ochrony środowiska. Te przepisy dotyczą roszczeń odszkodowawczych i żądania wykupu w razie wprowadzenia ograniczeń sposobu korzystania z nieruchomości przez m.in. poddanie ochronie obszarów lub obiektów na podstawie przepisów ustawy o ochronie przyrody. Tak oto w instytucji parku kulturowego splatają się ze sobą regulacje trzech ustaw: o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, o ochronie przyrody, Prawa ochrony środowiska, co jest jednym z ważniejszych argumentów pozwalających zaliczyć ochronę środowiska kulturowego do ochrony środowiska w ogólności.

Czeska ustawa o państwowej opiece nad zabytkami definiuje zabytki kultury (*kulturni pamatky*) jako rzeczy ruchome i nieruchome, ewentualnie ich zbiory:

- a) które są znaczącymi świadectwami rozwoju historycznego, sposobu życia i środowiska społeczności od czasów najdawniejszych do współczesności, jako przejawy zdolności twórczych i pracy człowieka z najróżnorod-

niejszych dziedzin ludzkiej działalności, ze względu na ich wartości rewolucyjne, historyczne, artystyczne, naukowe i techniczne,

b) które mają bezpośrednie odniesienie do znaczących osobowości i wydarzeń historycznych.

Ustawa czeska wśród form przyznania ochrony wymienia:

- uznanie rzeczy za zabytki kultury (*prohlašování věci za kulturní památky* – § 3), co czyni Ministerstwo Kultury po zasięgnięciu opinii urzędów okręgowego i gminnego, przy czym znalezisko archeologiczne (*archeologický nalez*) ministerstwo uznaje za zabytek kultury na wniosek Czeskiej Akademii Nauk,
- uznanie za narodowe zabytki kultury (*narodní kulturní památky* – § 4) zabytków tworzących najbardziej znaczącą część kulturalnego bogactwa narodu, co czyni Rada Ministrów rozporządzeniem,
- utworzenie rezerwatu zabytkowego (*pamatková rezervace* – § 5) na obszarze, którego charakter i otoczenie jest określone przez zbiór zabytków nieruchomych lub znalezisk archeologicznych; taki obszar jako całość może Rada Ministrów rozporządzeniem uznać za rezerwat zabytkowy,
- wyznaczenie strefy zabytkowej (*pamatková zóna* – § 6) jako obszaru jednostki osiedleńczej lub jej części z mniejszym udziałem zabytków kultury, środowiska historycznego lub fragmentu krajobrazowego wykazującego znaczne wartości historyczne; strefy zabytkowe wyznacza Ministerstwo Kultury w porozumieniu z urzędem okręgowym,
- wyznaczenie strefy ochronnej (*ochranné pásmo* – § 17), co czyni urząd gminy o rozszerzonej kompetencji, jeżeli ochrona nieruchomego zabytku kultury lub jego otoczenia wymaga wprowadzenia określonych zakazów i ograniczeń.

Na tym tle w literaturze czeskiej Vojtěch Stejskal analizuje pojęcie historycznego krajobrazu kulturowego (*historická kulturní krajina*) jako wycinka przestrzeni powstałego i długo tworzonego działalnością człowieka w celu gospodarczego i kul-

1/2012

turowego kształtowania środowiska bądź fragment krajobrazu historycznie związanego z kulturową świadomością narodu lub całej ludzkości. Chodzi o pojęcie w dziedzinie troski o zabytki i ochrony krajobrazu powszechnie uznawane, które wszakże jako samodzielne pojęcie prawne dotąd nie jest definiowane. Prawny reżim ochrony jest założony na § 6 ustawy o zabytkach (kategoria strefy zabytkowej) i jej § 17 (strefa ochronna), a dalej na przepisach § 3 lit. b), § 4 ust. 2 i § 6 ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu (historyczne parki i ogrody można rejestrować jako znaczące elementy krajobrazu), § 12 ustawy o ochronie przyrody i krajobrazu (ochrona zewnętrznego oglądu krajobrazu) czy wreszcie na przepisach ustawy o planowaniu przestrzennym i budownictwie⁶⁴ pozwalającej na ujęcie nieruchomego zabytku kultury, narodowego zabytku kultury, rezerwatu zabytkowego i strefy zabytkowej w dokumentacji planistycznej. Znaczącą rolę zwłaszcza w sensie wzmożenia ochrony będzie odgrywać także Europejska Konwencja Krajobrazowa⁶⁵.

Słowacka ustawa o ochronie zasobu zabytkowego w § 2 zamieszcza podstawowe definicje, wśród nich:

- w ust. 3 definiuje zabytek kultury (*kultura pamiatka*) jako rzecz ruchomą lub nieruchomą o wartości zabytkowej (*pamiatkova hodnota* – odrębnie zdefiniowana w ust. 2 jako całość znaczących historycznych, społecznych, krajobrazowych, urbanistycznych, architektonicznych, naukowych, technicznych, plastycznych lub artystyczno-rzemieślniczych wartości, ze względu na które rzeczy mogą być przedmiotem ochrony indywidualnej lub obszarowej) uznaną za względu na tę wartość za zabytek kultury; jeśli chodzi o znalezisko archeologiczne, zabytkiem może być także nieodkryta rzecz ruchoma lub nieruchoma, której istnienie zostało stwierdzone metodami i technikami badania archeologicznego,
- w ust. 4 definiuje obszar zabytkowy (*pamiatkove uzemie*) jako obszarowy kompleks osiedleńczy lub krajobra-

⁶⁴ Zakon č. 183/2006 Sb., o uzemnim planovani a stavebnim řadu.

⁶⁵ V. Stejskal, *Ochrana životního prostředí a památkova péče*, op. cit., s. 557.

zowy kompleks obszarowy skoncentrowanych wartości zabytkowych lub znalezisk archeologicznych lub miejsc występowania znalezisk archeologicznych, który dla ich ochrony został uznany za rezerwat zabytkowy lub strefę zabytkową,

- w ust. 5 definiuje znalezisko archeologiczne (*archeologiczny znalezisko*) jako rzecz ruchomą lub nieruchomą, która jest świadectwem życia człowieka i jego działalności od czasów najdawniejszych do nowożytnych i z reguły znajdowała się lub znajduje się w ziemi, na jej powierzchni lub pod wodą,
- w ust. 6 definiuje miejsca znalezisk archeologicznych (*archeologiczne znalezisko*) jako topograficznie wyznaczony obszar z odkrytymi lub nieodkrytymi znaleziskami archeologicznymi w pierwotnych związkach tych znalezisk.

Słowacka ustawa do zasobu zabytkowego zalicza:

- narodowe zabytki kultury (*narodne kulturne pamiatky*), zwane w skrócie zabytkami kultury (*kulturne pamiatky*) uznawane za takie przez Ministerstwo Kultury na wniosek Urzędu Zabytkowego (§ 15),
- rezerwaty zabytkowe (*pamiatkove rezervacie*) uznawane za takie przez Radę Ministrów na wniosek Ministerstwa Kultury; według § 16 takim rezerwatem kultury jest obszar osiedleńczy historycznie celowo uporządkowany z wielką koncentracją nieruchomości zabytków kultury albo obszar ze zbiorowiskami znalezisk archeologicznych lub miejsc występowania takich znalezisk, który można określić topograficznie,
- strefy zabytkowe (*pamiatkove zony*) uznawane za takie decyzją Ministerstwa Kultury; według § 17 strefa zabytkowa jest obszarem historycznie pod względem osiedleńczym uporządkowanym, obszarem krajobrazu kulturowego z wartościami zabytkowymi albo obszarem za znaleziskami archeologicznymi, które można wyznaczyć topograficznie,
- strefy ochronne (*ochranné pasma*) wyznaczane decyzją Urzędu Zabytkowego z uzgodnieniem z organem admi-

1/2012

nistracji budowlanej; według § 18 strefa ochronna jest obszarem wyznaczonym w celu ochrony i ukierunkowanego rozwoju środowiska lub okolicy nieruchomego zabytku kultury, rezerwatu zabytkowego lub strefy zabytkowej.

Jeśli porównać przepisy o ochronie zabytków nieruchomych – polskie z jednej strony a czeskie i słowackie z drugiej – łatwo dostrzec, że w Czechach i Słowacji są one bardziej zbliżone do spotykanych także w ochronie przyrody. Świadczy o tym choćby same nazewnictwo: rezerwaty zabytkowe, strefy zabytkowe, strefy ochronne wokół obiektów chronionych. Instrumentarium ochronne jest także zbliżone, polega na wprowadzaniu zakazów i ograniczeń chroniących obiekty zabytkowe. Vojtěch Stejskal w literaturze czeskiej wskazuje na przenikanie się tych reżimów⁶⁶.

OCHRONA ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO I KULTUROWEGO W PRZEPISACH KARNYCH

Jednym z istotnych instrumentów ochrony tak środowiska przyrodniczego, jak i środowiska kulturowego jest odpowiedzialność karna. Odnośne przepisy znajdują się w kodeksach karnych trzech badanych państw⁶⁷. Różnica jest wszakże bardzo istotna, a polega na tym, że w Czechach i Słowacji jedynym aktem prawnym, w którym mogą znajdować się znamiona przestępstw, jest kodeks karny, a kategoria „pozakodeksowego prawa karnego” nie istnieje, podczas gdy w Polsce mamy kilkadziesiąt ustaw obowiązujących obok kodeksu karnego, typizujących przestępstwa, w tym ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 108, 109, 109a i 109b) oraz ustawę o ochronie

⁶⁶ Tamże, s. 539–540.

⁶⁷ Chronologicznie: w Polsce – ustawa z 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. nr 88, poz. 553 ze zm.), dalej w skrócie „k.k.”, w Słowacji – trestny zakon č. 300/2005 Z.z. z 20 maja 2005 r., dalej w skrócie „tr.z.”, w Czechach – trestni zakonik č. 40/2009 Sb. z 8 stycznia 2009 r., dalej w skrócie „tr.z.”.

przyrody (art. 127a, 128 i 128a). Nie ma natomiast znamion przestępstw w ustawie – Prawo ochrony środowiska.

W trzech kodeksach karnych badanych państw znajdują się rozdziały o przestępstwach przeciwko środowisku:

- w Polsce – rozdział XXII k.k. „Przestępstwa przeciwko środowisku” (art. 181–188),
- w Czechach – rozdział VIII części szczególnej tr.z. *Trestne činy proti životnímu prostředí* (§ 293–308),
- w Słowacji – oddział 2 rozdziału 6 części szczególnej tr.z. *Trestne činy proti životnému prostrediu* (§ 300–310).

W tych rozdziałach można się wprawdzie dopatrywać zestawów znamion przestępstw, które udzielałyby ochrony także zabytkom, np. w § 293 i 294 czeskiego tr.z. w odniesieniu do obszarowej ochrony zabytków, zwłaszcza stref zabytkowych i historycznego krajobrazu kulturowego⁶⁸, ale w istocie większe znaczenie mają przestępstwa z rozdziałów o ochronie mienia. Jeśli chodzi o kodeksy czeski i słowacki mam tu na uwadze przede wszystkim:

- przestępstwo z § 228 czeskiego tr.z. nazwane uszkodzeniem cudzej rzeczy (*poškození cizí věci*), które w typie kwalifikowanym z § 228 ust. 3 lit. c) polega na zniszczeniu, uszkodzeniu lub uczynieniu niezdatną do użytku cudzej rzeczy korzystającej z ochrony według innych przepisów prawnych,
- przestępstwo z § 245 słowackiego tr.z. nazwane uszkodzeniem cudzej rzeczy (*poškodovanie cudzej veci*), które w typie kwalifikowanym z § 245 ust. 3 lit. b) polega na zniszczeniu, uszkodzeniu lub uczynieniu niezdatną do użytku cudzej rzeczy korzystającej z ochrony według innych przepisów prawnych.

Tymi rzeczami korzystającymi z ochrony według innych przepisów prawnych są według zgodnego poglądu przedstawicieli doktryny czeskiej i słowackiej zabytki kultury, zbiory muzealne, parki narodowe, obszary pozostające pod ochroną przyro-

⁶⁸ V. Stejskal, *Ochrana životního prostředí a památkova péče*, op. cit., s. 557.

dy, chronione rośliny i zwierzęta⁶⁹. W obu przepisach przesłanką odpowiedzialności za przestępstwo jest wyrządzenie wymiernej szkody:

- w § 228 czeskiego tr.z. – wyższej niż nieznaczna, tj. co najmniej 5000 koron,
- w § 245 słowackiego tr.z. – małej, tj. przewyższającej 266 euro.

Trzeba mieć także na uwadze swoiste przestępstwo nadużycia własności (*zneuživani vlastnictvi* – § 229 czeskiego tr.z., *zneuživanie vlastnictva* – § 248 słowackiego tr.z.) polegające na tym, że sprawca wyrządza szkodę ważnemu interesowi kulturalnemu, naukowemu, z zakresu ochrony przyrody, krajobrazu lub środowiska przez to, że niszczy, uszkadza, czyni bezużyteczną lub roztrwania własną rzecz korzystającą z ochrony na podstawie przepisów szczególnych, czyli tak jak w konstrukcjach poprzednio omawianych m.in. zabytek lub chroniony obiekt przyrodniczy. Rzecz musi przedstawiać określoną wartość, według kodeksu czeskiego co najmniej 50 000 koron, według kodeksu słowackiego co najmniej 266 euro, przy czym jeżeli ta wartość przekracza kolejne progi szkody większej, znacznej lub w wielkich rozmiarach, przepis § 248 słowackiego tr.z. przewiduje odpowiedzialność za kwalifikowane typy tego przestępstwa.

Podsumowując: w kodeksach karnych czeskim i słowackim zabytki i obiekty przyrodnicze korzystające z ochrony zapewnianej ustawami są szczególnie chronione przed zniszczeniem lub uszkodzeniem, przy czym:

- jeżeli taki zabytek lub obiekt przyrodniczy był cudzy dla sprawcy – jego zniszczenie lub uszkodzenie jest typem kwalifikowanym zwykłego przestępstwa zniszczenia lub uszkodzenia rzeczy,
- jeżeli taki zabytek lub obiekt przyrodniczy stanowił własność sprawcy – jego zniszczenie lub uszkodzenie jest

---

⁶⁹ W literaturze czeskiej F. Novotny a kolektiv, *Trestni zakoni 2010. Komentář, judikatura, důvodova sprava*, Praha 2010, s. 460; w literaturze słowackiej O. Samaš, H. Stiffel, P. Toman, *Trestny zakon. Stručny komentar*, Bratislava 2006, s. 523.

odrębnym przestępstwem uzależnionym od wyrządzenia szkody ważnemu interesowi.

We wszystkich wariantach szkoda musi być wymierna i przekraczać określony przepisami próg, a czyn wyrządzający szkodę musi być umyślny. Jeżeli te warunki nie są spełnione, zamachy na zabytki i obiekty przyrodnicze mogą być karane jako wykroczenia lub inne delikty administracyjne.

Na tle przepisów czeskich i słowackich warto spojrzeć na regulacje polskie, uwzględniając także doświadczenia historyczne. W okresie międzywojennym i przez pierwsze kilkanaście lat powojennych zniszczenie lub uszkodzenie czy to zabytku, czy chronionego obiektu przyrodniczego było tylko wykroczeniem, chyba że wchodziła w rachubę odpowiedzialność za umyślne przestępstwo zniszczenia lub uszkodzenia rzeczy z art. 263 k.k. z 1932 r. Ta sytuacja zmieniała się stopniowo, najpierw w odniesieniu do zabytków, następnie obszarów i obiektów przyrodniczych. I tak ustawa z 1962 r. o ochronie dóbr kultury wprowadziła w art. 73 przestępstwo zniszczenia lub uszkodzenia zabytku, karalne także w przypadku nieumyślności, następnie ustawa z 1991 r. o ochronie przyrody wprowadziła w art. 54 przestępstwo zniszczenia, poważnego uszkodzenia lub istotnego zmniejszenia wartości przyrodniczej chronionego terenu lub obiektu, karalne także w przypadku nieumyślności, a obok niego w art. 56 przestępstwo (już tylko umyślne) budownictwa bądź prowadzenia działalności gospodarczej na terenie objętym ochroną przyrody wbrew zakazom lub ograniczeniom obowiązującym na tym terenie.

Ten stan prawny zmienił się wraz z wejściem w życie 1 września 1998 r. obowiązującego kodeksu karnego. Jeśli chodzi o zabytki, to ustawodawca uchylił art. 73 ustawy o ochronie dóbr kultury, wobec czego zniszczenie lub uszkodzenie zabytku stało się zwykłym przestępstwem zniszczenia lub uszkodzenia rzeczy z art. 288 k.k. karalnym tylko w razie umyślności, pod warunkiem, że rzecz ta była dla sprawcy cudzą a wysokość szkody przekroczyła próg dzielący przestępstwa od wykroczeń (250 zł). W ten sposób ochrona zabytków przed zniszczeniem lub uszkodzeniem została znacznie osłabiona w porównaniu ze stanem prawnym przed kodyfikacją, ponieważ nie było już

1/2012

możliwości ukarania za nieumyślne zniszczenie lub uszkodzenie cudzego zabytku ani za umyślne lub nieumyślne zniszczenie lub uszkodzenie własnego zabytku. Niejako w zamian ustawodawca wprowadził w art. 294 § 2 k.k. kwalifikowany typ przestępstw m.in. kradzieży, przywłaszczenia, zniszczenia lub uszkodzenia rzeczy, jeżeli przedmiotem czynu jest dobro o szczególnym znaczeniu dla kultury. Pojawił się od razu problem, co to znaczy. Każdy zabytek ma „z definicji” znaczenie dla kultury, ale nie każdy ma znaczenie szczególne. Jedną z możliwych interpretacji wskazuje nie tylko na obiekty wpisane na „Listę światowego dziedzictwa”, co jest zupełnie oczywiste, ale na wszystkie obiekty uznane za pomniki historii⁷⁰.

Jeśli zaś chodzi o obiekty przyrodnicze, to kodyfikator uchylił wszystkie przepisy karne ustawy z 1991 r. o ochronie przyrody, przenosząc większość z nich do rozdziału XXII k.k. „Przestępstwa przeciwko środowisku”. I tak:

- odpowiednikiem uchylonego art. 54 ustawy z 1991 r. jest art. 187 k.k. przewidujący przestępstwo spowodowania istotnej szkody w następstwie zniszczenia, poważnego uszkodzenia lub istotnego zmniejszenia wartości przyrodniczej prawnie chronionego terenu lub obiektu, karalne także w przypadku nieumyślności,
- odpowiednikiem uchylonego art. 56 ustawy z 1991 r. jest art. 188 k.k. przewidujący odpowiedzialność za umyślne przestępstwo tego, kto, wbrew przepisom, na terenie objętym ochroną ze względów przyrodniczych lub krajobrazowych albo w otulinie takiego terenu wznosi nowy lub powiększa istniejący obiekt budowlany albo prowadzi działalność gospodarczą zagrażającą środowisku.

Kolejna zmiana przepisów karnych nastąpiła wraz z wejściem w życie obowiązującej ustawy z 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która w art. 108 przywróciła przestępstwo zniszczenia lub uszkodzenia zabytku, (karalne także w przypadku nieumyślności) bez względu na to, czy zabytek

⁷⁰ W. Radecki, *Ochrona dóbr kultury w nowym kodeksie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 1998, nr 2, s. 15–16.

był dla sprawcy cudzy czy własny, oraz czy powstała wymierna szkoda dzieląca wykroczenia i przestępstwa przeciwko mieniu.

Na tle obowiązujących polskich przepisów karnych pojawia się szereg pytań z zakresu dogmatyki prawa karnego. Co najmniej dwa z nich dotyczą relacji między ochroną środowiska przyrodniczego a ochroną środowiska kulturowego.

Pytanie pierwsze: za co odpowiada ten, kto na terenie parku kulturowego utworzonego przez radę gminy na podstawie art. 16 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wbrew ustanowionym przez tę radę zakazom i ograniczeniom budownictwa wznosi nowy lub powiększa istniejący obiekt budowlany? Naruszenie zakazów lub ograniczeń obowiązujących na terenie parku kulturowego jest wykroczeniem z art. 112 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Czy tylko? Na tym przykładzie dobrze widać, jak istotne znaczenie ma zajęcie stanowiska w kwestii, czy środowisko kulturowe jest środowiskiem w rozumieniu rozdziału XXII k.k. Jeżeli uznamy, że tak, to mamy do czynienia z przestępstwem z art. 188 k.k. w zbiegu idealnym (art. 10 k.w.) z wykroczeniem z art. 112 ustawy o zabytkach. Jeżeli uznamy, że nie, to tylko z wykroczeniem z art. 112 tej ustawy⁷¹. Moim zdaniem jest to przestępstwo z art. 188 k.k.⁷², ale nie mogę nie dostrzec, że wykładnia systematyczna przepisów o przestępstwach „przyrodniczych” (art. 181, 187 i 188 k.k.) prowadzi do wniosku, że ustawodawca chroni jedynie środowisko przyrodnicze.

Drugie pytanie: czy umyślne zniszczenie lub uszkodzenie pomnika przyrody związanego z rzeczywistymi lub domniemanymi wydarzeniami historycznymi może być kwalifikowane jako przestępstwo z art. 294 § 2 k.k. – zniszczenie lub uszkodzenie dobra o szczególnym znaczeniu dla kultury? Różnica jest zasadnicza, bo jeżeli tak – sprawcy grozi kara pozbawienia wolności od roku do lat 10, jeżeli nie – grzywna, kara ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2 (art. 187 § 1 k.k.).

⁷¹ Dla uproszczenia pomijam przestępstwo samowoli budowlanej z art. 90 Prawa budowlanego, gdyż w tamtym przepisie o co innego chodzi.

⁷² W. Radecki, [w:] *Kodeks karny. Komentarz*, pod red. M. Filara, Warszawa 2010, s. 898.

Wykładnia prowadzona z poszanowaniem rygorów prawa karnego prowadzi do wniosku, że nie, tymczasem aż się prosi, aby na postawione pytanie odpowiedzieć: tak.

UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzony przegląd rozwiązań normatywnych trzech państw prowadzi do wniosku, że dla Czechów i Słowaków najzupełniej oczywiste jest, że ochrona nieruchomości zabytków kultury jest ochroną środowiska, podczas gdy dla Polaków wcale to takie oczywiste nie jest. Owszem, poglądy wyrażane w nowszym piśmiennictwie zmierzają w kierunku odejścia od ochrony pojedynczych zabytków na rzecz ochrony przestrzennej, przede wszystkim krajobrazu kulturowego, z czym wiąże się koncepcja zintegrowanej ochrony środowiska człowieka przez ścisłe powiązanie ochrony zabytków z ochroną środowiska⁷³. Wskazuje się, że dobrym rozwiązaniem byłby ponadresortowy, zintegrowany system ochrony wszystkich wartości krajobrazowych – i naturalnych, i kulturowych⁷⁴.

Powstaje wszakże pytanie, czy do stworzenia takiego zintegrowanego systemu można dojść drogą interpretacji dziś obowiązujących przepisów, czy też konieczne są przepisy nowe. Daleki jestem od naiwnej wiary w omnipotencję prawa i przekonania, że rozwiązania pojawiających się problemów należy szukać wydając nowe ustawy. Niemniej jednak akurat w tej kwestii byłbym skłonny od tego przekonania odstąpić. Widzę uzasadnienie powrotu do koncepcji z pierwszych lat po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. i przygotowania ustawy o ochronie krajobrazu, odrębnej od ustawy o ochronie przyrody. W ustawie o ochronie krajobrazu powinno znaleźć miejsce połączenie

---

⁷³ K. Stanik-Filipowska, *Ochrona zabytków nieruchomości a ochrona środowiska*, op. cit., s. 415.

⁷⁴ K. Pawłowska, *Ochrona krajobrazu kulturowego*, [w:] *O zabytkach. Opieka – ochrona – konserwacja*, pod red. T. Rudkowskiego, Warszawa 2005, s. 44.

ochrony środowiska przyrodniczego z ochroną środowiska kulturowego. Jak paradoksalnie by to nie zabrzmiało, argumentem przemawiającym za przygotowaniem takiej ustawy jest system obszarów chronionych Natura 2000. Widzę niebezpieczeństwo zdominowania ochrony przyrody przez ochronę obszarów „naturalnych” wyraźnie nastawionych na gatunki i siedliska, a nie na ochronę krajobrazu. Byłoby to z oczywistą szkodą dla ochrony przyrody i krajobrazu. Poza jakimkolwiek sporem jest, że ochrona krajobrazu jest najslabszym punktem polskiej ochrony przyrody⁷⁵. Odrębna ustawa o ochronie krajobrazu dałaby szansę na zbudowanie systemu łączącego ochronę środowiska przyrodniczego z ochroną środowiska kulturowego.

Dodatkowym argumentem przemawiającym za takim rozwiązaniem jest konieczność wdrożenia Europejskiej Konwencji Krajobrazowej. Kwestionuję wyrażone w piśmiennictwie zapatrywanie, że Europejska Konwencja Krajobrazowa ma charakter „miękkiego” prawa międzynarodowego i jej zapisy mogą, lecz nie muszą być stosowane⁷⁶. Nic podobnego, Europejska Konwencja Krajobrazowa nie jest rekomendacją, lecz właśnie konwencją, która musi być wdrożona do polskiego systemu prawnego.

Mam pełną świadomość trudności związanych z przygotowaniem ustawy o ochronie krajobrazu, myślę jednak, że przynajmniej dyskuszję nad takim rozwiązaniem warto zapoczątkować.

⁷⁵ Zob. R. Kapuściński, *Ochrona krajobrazu przyrodniczego i kulturowego a rozwój cywilizacyjny tematem debaty publicznej w Belwederze*, „Przyroda Polska” 2011, nr 5, s. 4–5.

⁷⁶ M. Kistowski, *Problemy ochrony walorów krajobrazowych parków krajobrazowych*, [w:] *Krajobrazy Polski – nasze dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe na przykładzie opolskich parków krajobrazowych*, Góra Św. Anny 2008 (materiały pokonferencyjne), s. 21.

